

Welke basissuggesties zijn er om de motivatie van een leerling te verhogen?

De motivatie van de leerling wordt door verschillende aspecten bepaald:

Succeservaringen. Voor alle leerlingen geldt dat een bepaalde mate van succes vereist is om een taak te kunnen verrichten. Situaties waarbij de inspanning groot is maar succes herhaaldelijk achterweg blijft zullen vermijdingsgedrag gaan oproepen. Niemand doet immers graag taken die hij niet goed kan. Dit betekent dat u er als leerkrachtvoor moet zorgen dat er een redelijke balans is tussen de inspanning die de leerling moet leveren, de kans op succes en het bereiken van de zone van naastgelegen ontwikkeling. Het kind moet als het ware zicht krijgen op een volgend ontwikkelingsstadium, waardoor hij zich uitgenodigd en uitgedaagd voelt om dit stadium te willen bereiken.

Het pure leerstofaanbod. Om de motivatie van de leerling te verhogen is het belangrijk dat u het juiste niveau vindt waarop de leerling aangesproken kan worden. Vervolgens kunt u een aanbod maken van passend verrijkingsmateriaal.

De eigen leerbehoefte. In de praktijk zien we dat leerlingen eerder gemotiveerd raken als er voldoende ingespeeld wordt op hun eigen leerbehoefte. U bent daarbij vooral voorwaardenscheppend bezig zodat er sprake is van een zogenoemde 'voorbereide omgeving' die de leerling uitnodigt tot ontwikkeling.

Gedeelde verantwoordelijkheid. Als leerkracht bent u altijd verantwoordelijk voor het leerproces en het behalen van de leerdoelen van uw leerstofjaar. Dat betekent echter niet dat de leerling geen enkele verantwoordelijkheid hoeft te dragen. U kunt de verantwoordelijkheid voor keuzes van thema's, verwerkingvorm et cetera prima in samenspraak met de leerling delen.

Hoe komt het dat de leerling thuis wel die onderzoekingsdrang lijkt te hebben maar op school niet?

Hoogbegaafde leerlingen zijn in principe van nature nieuwsgierig en bezitten een natuurlijke onderzoekingsdrang. In een aantal gevallen zien we echter dat die nieuwsgierigheid en onderzoekingsdrang niet sporen met het leren dat wij binnen de schoolse setting van de leerling verwachten. Binnen het onderwijs zien we dat de leertaken die wij de leerling bieden vooral een appèl doen op het convergente denken terwijl de hoogbegaafde leerling juist meer behoefte heeft aan leertaken die een beroep doen op het divergente denken. Dat maakt dat de leerling zijn motivatie voor het schoolse leren kan verliezen.

In de meer vrije situatie die de leerling thuis ervaart, kan hij zelf min of meer zijn eigen leertaken stellen. Daarbij staat juist de ontdekkende manier van leren centraal; er zijn meerdere oplossingsstrategieën mogelijk die bovendien ook nog eens buiten de reguliere kaders gezocht kunnen worden. Dat is nu precies wat de leerling motiveert om meer te willen weten.

Tweede punt dat van belang is dat hoogbegaafde kinderen vooral geïnteresseerd zijn in dingen waar zij raakvlakken zien met hun eigen belangstelling of waarvan het nut van de opgedane kennis helder is. Schoolse kennis laat minder ruimte voor de eigen belangstelling van de leerling en van veel schoolse taken is de leerling het nut niet duidelijk. Dit impliceert overigens niet dat de leerling daarom op school altijd zijn eigen leerdoelen moet kunnen bepalen. Het impliceert wel dat u samen met de leerling zou kunnen kijken naar wat een gezond cognitief dieet voor hem is.

De leerling is niet gemotiveerd voor verrijkingswerk. Is de leerling zelf verantwoordelijk?

Bedenk dat het spreekwoord 'het is de toon die de muziek maakt' ook op het verrijkingsaanbod van toepassing is. Dat impliceert dat de wijze waarop het materiaal door u wordt aangeboden en de wijze waarop u met de begeleiding tijdens de verwerking en het geven van feedback omgaat van wezenlijk belang is voor het succes dat u met het verrijkingswerk heeft.

Verder moet u zich afvragen in hoeverre u de andere leerlingen uit de groep ook de ruimte geeft om bepaalde taken wel of juist niet te doen. Uitgangspunt is dat verrijkingswerk verplichtend is en dat de hoogbegaafde leerling bij het kiezen van zijn taken net zoveel speelruimte krijgt als andere leerlingen bij het kiezen uit hun verplichte taken. Wel is het zo dat er juist bij deze groep leerling meer ruimte kan zijn voor onderling overleg bij de selectie van taken. Op het moment dat de leerling zijn eigen leertaken mag kiezen, is het van belang dat u samen bespreekt welke eisen er aan de verwerking van taken gesteld kunnen worden. Daarbij is het van belang dat u ervoor zorgt dat de keuze voor de leerling ingekaderd is. Dat wil zeggen dat er grenzen gesteld moeten worden aan de keuzevrijheid. Zo kunt u bijvoorbeeld aangeven dat u het vakgebied bepaalt en de leerling binnen dat vakgebied een bepaalde taak kiest. De leerling is in dat geval zelf verantwoordelijk voor zijn keuze en daar kunt u hem dan ook op aanspreken.

In bepaalde gevallen is het raadzaam dat u de leerling een eigen verantwoordelijkheid geeft door te werken volgens een systeem van gedragsmodificatie. In andere gevallen kan het eerder wenselijk zijn dat u de leerling de keuze geeft: ofwel je maakt het verrijkingswerk, ofwel je doet gewoon met de groep mee.

Mag ik eisen stellen aan een ongemotiveerde leerling?

Net als alle andere leerlingen zal de hoogbegaafde leerling moeten leren dat er soms spelregels zijn en dat er eisen aan hem gesteld worden op gebieden die hij wellicht minder interessant of aantrekkelijk vindt. Het feit dat het kind niet alles even leuk vindt om te doen betekent niet dat hij het werk niet hoeft te maken. In veel gevallen zien we bij het verhogen de eigen verantwoordelijkheid dat de leerling gemotiveerder lijkt voor het verrichten van zijn werk. Uitgangspunt moet echter wel zijn dat u werkt op een manier die passend is voor de leerling, zowel wat betreft zijn niveau als wat betreft het soort opdracht dat hij maken moet.

Wat is het verschil tussen intrinsieke en extrinsieke motivatie?

Intrinsieke motivatie is de innerlijke drang van het kind om een taak te verrichten. Bij kleuters zien we dit vaak terug omdat zij de dingen nog doen 'om het doen' en de beleving die dit met zich meebrengt. Extrinsieke motivatie is eerder een stimulans om een taak te verrichten die van buiten af wordt opgelegd, bijvoorbeeld door straffen en belonen.

Een leerling die plezier heeft in zijn werk en zijn taak als zodanig als prettig ervaart is vaak intrinsiek gemotiveerd. De kans op een positief leerresultaat en een evenwichtige, brede ontwikkeling is bij deze leerling het grootst. In principe is het de bedoeling dat we het onderwijs dusdanig vorm geven dat het kind die innerlijke drang tot ontwikkeling en het verrichten van taken ervaart en behoudt. Er zijn echter situaties voorstelbaar waarbij de leerling deze drang verloren is. Op zo'n moment moet er een vorm van extrinsieke motivatie gezocht worden om hem weer op gang te krijgen.

In hoeverre kan een beloningssysteem motiverend werken?

Een beloningssysteem heeft als kenmerk dat u relatief snel succes kunt behalen en dat dit succes niet bepaald wordt door de taakbeleving van het kind, maar door de beloning die hij achteraf krijgt. Dit betekent dat er een duidelijk verband moet bestaan tussen de inspanning en de beloning, en dat u moet proberen om de beloning binnen een zo kort mogelijke tijd te zoeken in het door de leerling behaalde succes (bijvoorbeeld dat iedereen tevreden is als zijn werk af is). Hoe langer de periode duurt waarmee u met een beloningssysteem werkt, des te groter is de kans dat de leerling gaat verwachten dat de beloning voor het verrichten van de taak steeds groter wordt.

Het doel van het werken met een beloningssysteem moet daarom altijd zijn dat de leerling binnen een afzienbare periode het gewenste gedrag gaat vertonen zonder dat er van uw zijde iets tegenover hoeft te staan. Het werken met een beloningssysteem is mede afhankelijk van de ondersteuning die de ouders u daarbij kunnen geven, bijvoorbeeld door het hanteren van dezelfde spelregels. Het is echter niet de bedoeling dat zij hun kind gaan belonen in de vorm van presentjes. Het blijkt eerder effectief te zijn als zij deze beloning gieten in een vorm van positieve aandacht die het kind ontvangt op momenten dat het niet om die aandacht hoeft te vragen.

Kun je er bij alle leerlingen voor zorgen dat ze gemotiveerd raken?

Er zijn leerlingen waarbij u helaas zult moeten constateren dat ze, alle moeite ten spijt, niet of nauwelijks gemotiveerd zullen worden voor hun schoolwerk. Deze leerlingen ervaren de school als noodzakelijk kwaad. Natuurlijk komt er ooit een moment in hun schoolcarrière waarop dit gevoel kan omslaan, maar dat kan soms erg lang duren. Vaak zien we dit moment komen als het leren voor het kind een doel heeft gekregen, bijvoorbeeld omdat hij ontdekt heeft dat hij later een bepaald vak zou willen uitoefenen en dat goede schoolresultaten zijn kans vergoten dit doel te bereiken. Verder is het zo dat het een utopie is dat kinderen naar school komen omdat zij zo'n zin hebben in het schoolse leren. Nee, het kind wil een bepaalde vaardigheid onder de knie krijgen, vindt het leuk om vrienden en vriendinnen te ontmoeten of vindt u als leerkracht gewoon aardig. De motivatie van deze specifieke leerling is dus afhankelijk van het nut dat hij zelf aan het 'naar school gaan' toekent.

De leerling is niet gemotiveerd om ander werk te doen. Ga ik ermee akkoord dat hij geen andere taken doet?

In principe dient u zich af te vragen hoeveel invloed een leerling uit kan en mag oefenen op de taken die hij op school doet. Vaak zien we dat hoogbegaafde leerlingen een extra zetje nodig hebben om het plezier in het maken van de verrijkingsopdrachten te ontwikkelen. Dat heeft ermee te maken dat deze leerlingen in het begin veel van hun eigen twijfels moeten overwinnen omdat zij tot op dat moment geen wezenlijke inspanning hoefden te leveren. De drang tot aanpassing aan de andere leerlingen is in die gevallen dan ook eerder een poging tot vluchtgedrag. Verder is het een van de taken van de school om leerlingen toe te rusten met voldoende studievaardigheden om voor de rest van hun schoolloopbaan een basis voor succes te hebben. In veel gevallen ontwikkelen hoogbegaafde leerlingen deze studievaardigheden niet aan de hand van het reguliere leerstofaanbod omdat ze daar geen wezenlijke inspanning voor hoeven te leveren.

Een manier om de leerling te motiveren is dat u kijkt of het mogelijk is dat de leerling niet geïsoleerd aan het verrijkingswerk werkt, maar dat hij deel uitmaakt van een door u geselecteerd groepje. Op dat moment neemt de noodzaak tot aanpassing aan 'de middenmoot' af. Een andere manier om met een te sterke behoefte tot aanpassing om te gaan is dat u de zaken omkeert en de leerling eerst aan zijn verrijkingswerk zet en hem de reguliere leerstof pas aanbiedt als het verrijkingswerk naar behoren is gemaakt.

De prestaties van mijn leerling zijn mondeling wél goed, maar schriftelijk niet. Wat kan ik doen?

Vooraf bij kinderen die onderpresteren komt het vaak voor dat er een groot verschil is tussen de mondelinge prestaties en de schriftelijke prestaties. Ervan uitgaand dat er geen sprake is van een leerstoornis, zijn er in de meeste gevallen twee oorzaken aan te geven. Ten eerste kan het zijn dat een leerling minder gemotiveerd is voor het schrijven op zich, omdat dit wat minder soepel gaat en dus veel tijd kost. Dit levert de leerling frustraties op omdat het schrijven ten koste gaat van tijd die aan andere (meer interessante) dingen besteed kan worden. Een andere oorzaak kan liggen in het feit dat de leerlingen wel gemotiveerd is om bezig te zijn met een onderwerp of opdracht, maar niet het nut ervan inziet om vervolgens dingen op papier te zetten.

U kunt het volgende doen:

- Laat het schrijven zoveel mogelijk functioneel zijn bij het werken aan opdrachten. Laat dus geen opdrachten overschrijven maar laat de leerling alleen het antwoord noteren.
- Stel duidelijke eisen aan het werk dat de leerling moet leveren. Geef bijvoorbeeld bij een werkstuk precies aan uit hoeveel woorden een hoofdstuk minimaal moet bestaan.
- Kies wat vaker voor een niet-schriftelijke presentatievorm, bijvoorbeeld een spreekbeurt, een muurkrant of een videopresentatie.
- Bied ondersteuning als een leerling moeite heeft met het ordenen en het op papier zetten van informatie.

Mijn leerling is tijdens instructiemomenten erg afwezig. Hoe kan ik dit veranderen?

In het onderwijs wordt de instructie van nieuwe leerstof afgestemd op de gemiddelde leerling. Daarbij wordt nieuwe leerstof aangeboden in kleine stapjes. Voor hoogbegaafde leerlingen is dit aanleiding om een selectieve luisterstrategie te ontwikkelen, het zogenaamde 'three-times problem'. Eerst wordt bij de instructie geappelleerd aan de voorkennis van de leerlingen, waarbij de hoogbegaafde leerling denkt 'Ha, dat weet ik al'. Vervolgens volgt er een moment van klassikale inoefening. De hoogbegaafde leerling denkt dan 'O, dat ken ik al' en haakt af. Ondertussen introduceert de leerkracht een nieuw element in de leerstof, maar dit krijgt de hoogbegaafde leerling niet meer mee omdat hij is afgedwaald met zijn gedachten. Tot slot geeft de leerkracht een werkinstructie die de hoogbegaafde leerling eveneens ontgaat.

Deze selectieve luisterstrategie kan er op termijn toe leiden dat de hoogbegaafde leerling essentiële informatie gaat missen en dat er hiaten optreden in zijn kennis, of dat belangrijke strategieën niet goed opgepakt worden. Het missen van de werkinstructie heeft tot gevolg dat de leerling niet precies weet wat hij moet doen en dan zelf maar een invulling verzint, wat kan leiden tot een verkeerde interpretatie en het maken van fouten.

U kunt het volgende doen:

- Begin bij de instructie met het introduceren van de nieuwe elementen in de leerstof.
- Na deze instructie laat u de hoogbegaafde leerling vast beginnen met de verwerking, terwijl u voor de rest van de groep verder gaat met een verlengde instructie, waarin u teruggrijpt naar bestaande kennis en oefent met de nieuwe elementen in de leerstof.

**Mijn leerling rondt taken niet goed af voor hij aan andere taken begint.
Hoe kan ik daar verandering in brengen?**

De reden dat hoogbegaafde leerlingen taken soms niet goed afronden heeft te maken met het feit dat deze leerlingen vooral worden geprikkeld door nieuwe dingen. Wanneer ze langer met dingen bezig zijn, boeit het hen vaak niet meer en willen ze weer aan iets nieuws beginnen. Dit verschijnsel valt vooral op bij het werken aan werkstukken. Hoogbegaafde leerlingen beginnen vaak enthousiast aan een nieuw onderwerp, maar tegen de tijd dat een werkstuk ingeleverd moet worden is het enthousiasme vaak minder geworden en is het resultaat minimaal. Ook bij extra vakken zoals een vreemde taal komt dit verschijnsel voor. De leerling vindt het in het begin heel interessant om een taal te leren. Vervolgens merkt hij dat er woordjes en grammatica geleerd moeten worden en dan neemt het enthousiasme snel af.

U kunt het volgende doen:

- Bespreek van tevoren met de leerling dat wanneer hij begint aan een onderwerp, hij niet zomaar kan stoppen.
- Maak vooraf duidelijk wat er gedaan moet worden zodat de leerling weet waar hij aan begint.
- Maak de periode waarin de leerling aan een bepaald onderwerp werkt in het begin niet te lang.
- Geef duidelijk aan aan welke eisen het eindproduct (bijvoorbeeld een werkstuk) moet voldoen.
- Zorg voor tussentijdse evaluatiemomenten zodat de leerling duidelijk kan zien welke vooruitgang hij geboekt heeft.
- Zorg voor begeleiding en ondersteuning.

De leerling komt met tegenzin naar school. Kan ik daar verandering in brengen?

Er zijn natuurlijk meerdere redenen te bedenken waarom een leerling met tegenzin naar school gaat. Bij hoogbegaafde leerlingen heeft de tegenzin vaak te maken met het feit dat het leren op school niet beantwoordt aan hun verwachtingen.

Hoogbegaafde kinderen zijn vaak in heel andere dingen geïnteresseerd dan in de dingen die op school aan bod komen; ze willen dingen ontdekken over de natuur, de wereld om hen heen, en allerlei verschijnselen. Dit begint al op heel jonge leeftijd en het leerstofaanbod op school sluit hier nauwelijks op aan. Daar ligt de nadruk op het leren lezen en rekenen, iets dat hoogbegaafde kinderen zich ook zonder hulp van buitenaf moeiteloos eigen maken.

Verder vinden die kinderen school vaak saai omdat het niveau van de leerstof niet aansluit bij hun mogelijkheden en het tempo waarin de leerstof aangeboden wordt voor hen veel te laag ligt.

U kunt het volgende doen:

- Zorg dat u voldoende zicht heeft op het didactische niveau van de leerling, u kunt hiervoor eventueel doortoetsen met toetsen van het leerlingvolgsysteem.
- Zorg voor een aanbod van compacting en verrijking.
- Probeer momenten te creëren waarop leerlingen zelfontdekkend bezig kunnen zijn.
- Sluit indien mogelijk aan bij de interesses van de leerling. Zo kunt u de leerling laten werken aan een project over de onderwerpen die hem interesseren. Leerlingen in de tweede leerlijn hebben over het algemeen tijdens rekenen en taal ruimte voor extra vakken en onderwerpen in hun programma. Hierbij kunt u wat meer rekening houden met specifieke interesses van leerlingen.

De leerling is alleen bij eigen belangstelling gericht op hoge resultaten. Hoe kan ik daarmee omgaan?

Uiteraard geldt voor alle leerlingen dat ze vooral gemotiveerd zijn om iets te presteren bij onderwerpen die ze aanspreken. Bij hoogbegaafde leerlingen is dit niet anders en geldt dit misschien zelfs wat sterker, juist omdat deze leerlingen vaak heel andere dingen willen leren dan er op school aangeboden worden.

U kunt het volgende doen:

- Probeer indien mogelijk bij het aanbieden van verrijkingsstof aan te sluiten bij de interesses van de leerling. Dit kan vooral bij het werken aan projecten en bij leerlingen die werken volgens de tweede leerlijn tijdens de ruimte die zij in hun programma hebben voor extra vakken of onderwerpen.
- Toon begrip voor het feit dat leerlingen af en toe minder gemotiveerd zijn.
- Leg uit waarom bepaalde dingen toch belangrijk zijn om te doen, zoals het automatiseren bij rekenen.
- Beloon de leerling af en toe met momenten waarop hij zelf mag kiezen waar hij mee bezig wil gaan.
- Toon belangstelling voor de onderwerpen waarin de leerling geïnteresseerd is.
- Laat de leerling af en toe in de groep wat vertellen over de dingen waar hij mee bezig is.

De hoogbegaafde leerling in mijn groep levert heel wisselende prestaties. Hoe kan ik daarmee omgaan?

De kwaliteit van de prestaties van een hoogbegaafde leerling wordt sterk beïnvloed door verschillende factoren. De bekendste factor is onderpresteren.

Bij onderpresteren gaat het om gedrag en niet om aanleg. Het gedrag van kinderen kunt u beïnvloeden. Zo kan ongewenst gedrag afnemen en gewenst gedrag toenemen. Dat geldt ook voor onderpresteren.

Het is belangrijk dat u zich realiseert dat onderpresteren veelal situatiegebonden is. Het kan dus zijn dat de leerling wel goed presteert als u zelf voor de groep staat, maar dat hij het minder goed doet bij een invalkracht. Het kan ook zijn dat de leerling op school beneden zijn kunnen presteert, maar in de thuissituatie of op een club wel bijzondere prestaties levert.

Verder is onderpresteren veelal aan specifieke onderwerpen gebonden. Het kan dus zijn dat een leerling bij taken rekenen/wiskunde niet zo goed laat zien wat hij kan, maar bij wereldoriëntatievakken juist weer wel.

Tot slot is onderpresteren inherent verbonden met het niveau van de taak. Als het niveau te laag is, verliest de leerling zijn belangstelling en zullen de prestaties een wisselend beeld laten zien.

Om hiermee om te gaan is het belangrijk dat u er op basis van de resultaten van uw diagnostisch onderzoek voor zorgt dat de taak van de leerling op het juiste niveau is. U gaat daarnaast met de leerling afspreken wat u van hem verwacht en op welke manier. Vervolgens is het belangrijk dat u de leerling leert dat er eisen gesteld worden aan zijn werk en dat u van hem verwacht dat hij aan deze eisen tegemoetkomt. Voor meer informatie over onderpresteren verwijzen we verder naar de handelingssuggesties over omgaan met onderpresteren.

De hoogbegaafde leerling in mijn groep presteert op school veel minder goed dan thuis. Wat kan ik doen?

Het komt regelmatig voor dat hoogbegaafde kinderen in de schoolse situatie veel minder duidelijk laten zien wat zij kunnen dan in de thuissituatie. Over het algemeen komt dat doordat de leerling zich enerzijds onvoldoende voelt uitgedaagd door de op school aangeboden taken en anderzijds een gedragspatroon heeft ontwikkeld waarbij hij bij voorkeur alleen prestaties levert als hij daar zelf belang bij heeft. Dit wil nog wel eens tot gevolg hebben dat de leerkracht met enig wantrouwen naar de verhalen van ouders luistert als die enthousiast vertellen wat hun kind thuis allemaal doet en kan.

In uw benadering van de leerling is het van belang duidelijk te maken dat u weet dat hij meer kan dan hij laat zien. Vervolgens is het belangrijk duidelijk te maken dat u alle vertrouwen in de leerling heeft. Verder kunt u met de leerling afspreken hoe u samen omgaat met de door hem behaalde prestaties. De leerling zal aanvankelijk proberen het probleem van de wisselende prestaties van zich af te schuiven en de oorzaak vooral bij u en het leerstofaanbod neerleggen. Het is echter ook de bedoeling dat u de leerling leert reflecteren op zijn eigen rol in het geheel. Dus als de leerling zegt dat de stof te eenvoudig is, vraagt u hem hoe hij dit op een andere manier kenbaar kan maken dan momenteel het geval is. U zult bij deze leerlingen veel moeten investeren in uw relatie met hen en in de onderlinge communicatie.

De leerling heeft een hekel aan het leveren van schriftelijke prestaties (of, indien het een kleuter betreft, aan activiteiten zoals knutselen en knippen en plakken).

De meeste kinderen hebben niet zozeer een hekel aan schriftelijk werk (of knippen en plakken) als zodanig, maar aan de inhoud van de taak. Het is een bekend gegeven dat als de taak te eenvoudig is, de leerling er niet warm voor loopt. Bij kleuters is het verder zo dat zij veelal wel met heel eigen opvattingen en verwachtingen naar school komen. Het reguliere onderwijsaanbod in groep 1-2 komt niet of nauwelijks overeen met die verwachtingen. Het gevolg is dat de leerling minder gemotiveerd raakt. Opvallend is echter dat wanneer vergelijkbare taken als knippen, plakken en knutselen in dienst van de cognitieve ontwikkeling worden aangeboden, de leerling ze met veel plezier doet. Het is dus de kunst om de opdracht enerzijds passend bij het niveau van de leerling aan te bieden en anderzijds te proberen tevens te kunnen aansluiten bij de belangstellingswereld van de leerling.

Tot slot nog deze tip. Alle leerlingen, dus niet alleen de hoogbegaafde leerlingen, moeten wel eens een taak maken die hen minder boeit of ligt. Dat betekent niet dat zij die taak op zo'n moment maar kunnen overslaan. Hoewel er rekening gehouden dient te worden met de eigenheid van hoogbegaafde leerlingen, is het zeker niet de bedoeling dat zij dagelijks de uitzondering op de regel zijn. Ook zij zullen dus wel eens taken moet doen waar ze minder snel voor warmlopen.

Welke literatuursuggesties zijn er over prestatiemotivatie?

Literatuursuggesties

- Hermans, H.J.M. (1991). *Motivatie op school*. Lisse: Swets & Zeitlinger, 9^e druk.
- Scherpenzeel-Mollema, P. (2003). Verrijkingsgroepen zinvol? *Talent*, 5, (3), 4-6.
- Markus, I. (1999). *Naar motiverend onderwijs voor hoogbegaafde leerlingen*. Doctoraalscriptie, Universiteit van Utrecht, Vakgroep Pedagogiek, Sectie leerstoornissen.